

A költség-haszon elv értelmezhetősége a hazai felsőoktatás finanszírozásában¹

Veres Pál

A felsőoktatás finanszírozásának számos aspektusa van. Vizsgálható például a felsőoktatás teljes (közösségi és magán) ráfordítása, ennek időbeli alakulása, viszonya a GDP-hez. Más megközelítést jelent a közvetlen és közvetett ráfordítások (költségek) elkülönítése. A ráfordítások szerkezetének elemzésénél ismét más aspektust jelent annak vizsgálata, hogyan terhelődnek a felsőoktatás költségei a társadalom szereplőire. Ezzel összefüggésben felmerül, hogy milyen elvi alapokon nyugszik az egyes szereplők teherviselése, van-e összefüggés a felsőoktatási költségek viselése és a felsőoktatási szolgáltatás igénybevételéből következő haszon között. Bár a szakirodalom már jó ideje foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, a rendszerváltás óta eltelt több mint 20 évben a felsőoktatás finanszírozási rendszerében nem lelhetők fel a költség-haszon elv stabil alapjai. A felsőoktatás tömegesedése, majd a gazdasági és pénzügyi világválság következtében fellépő forrásszűke ismét előtérbe állította a megoldatlan kérdéseket. A tanulmány elsősorban azzal foglalkozik, érvényesül-e a költség-haszon elv valamilyen mértékben és módon a hazai felsőoktatás finanszírozásában. Vizsgáljuk tehát a jelenlegi költségmegosztás jellemzőit, ennek a költséghatékonyságra gyakorolt ha-

DR. VERES PÁL PhD. egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem
(.....)

tását, valamint az anyagi és szociális hátrányokkal összefüggő méltányossági elv érvényesülését. A megközelítés alapvetően elvi-elméleti jellegű, elsősorban lehetséges modellszerű megközelítések bemutatását jelenti.

A FELSOÓKTATÁS TÖMEGESEDÉSE, MINT KIHÍVÁS

Az elmúlt évtizedekben a felsőoktatás térnyerése volt megfigyelhető világszerte. Ez a térnyerés statisztikailag a felsőoktatásban részt vevők abszolút számának növekedésével (*abszolút tömegesedés*), valamint a lakosságon belül a felsőfokú végzettségűek arányának, a releváns korosztály felsőoktatási bekerülési arányának növekedésével (*relatív tömegesedés*) jellemezhető.

A felsőoktatás e két értelemben vett tömegesedése közvetlen és szoros összefüggésben van az *állampolgárok várakozásainak, a munkaadók igényeinek* a változásával. A munkaadók oldaláról a globális verseny, az innovációs kényszer, a szolgáltatások súlyának folyamatos növekedése növelte a felsőfokú végzettségekben megtestesülő kompetenciák iránti igényt (elméletileg és módszertanilag jól megalapozott, komplex feladatok megoldására képes, teamben dolgozni és irányítani is képes, önálló és felelősséget viselő, innovatív munkaerő iránti igény). A társadalom, a családok a felsőoktatást az életpálya, a karrier szempontjából egyre inkább alapvető feltételnek tekintik. Egy kevésbé fejlett, anyagi erőforrásokban kevésbé bővelkedő ország számára az úgynevezett tudásalapú társadalomban a tudás, mint megújuló erőforrás, az egyének, családok és a társadalom szintjén is a haladást és a jólétet biztosíthatja a versenyképesség révén.² Ezeken túlmenően még számos más ok azonosítható, de ezek kifejtésétől tanulmányaink témája szempontjából eltekinthetünk.

A munka világának átalakulását, a munkaerő iránti kereslet ebből fakadó változását tehát az állampolgárok várakozásai is leképezték. A rendszerváltás után megugró munkanélküliség, a társadalmi-gazdasági felemelkedés, a magasabb jövedelem-színvonal iránti vágy hajtotta a felsőoktatás iránti keresletet egyre magasabbra. A jelentkezési adatok, a hallgatói létszám emelkedése, a jövedelmi statisztikák jól mutatják ezt a folyamatot. A felsőoktatás teljes hallgatói létszáma 1990-hez viszonyítva a 2004/2005-ös tanévre több mint négyszeresére, 420 ezer fő fölé emelkedett. A 2004/2005-ös tanév után a hallgatói létszám már csökken, és a

csökkenés folyamatos. A csökkenésnek a releváns korosztály létszámának csökkenése mellett számos oka van, ezek bemutatása és elemzése nem tárgya a tanulmánynak. Az tény, hogy a folyamat mögött nem a felsőoktatás vonzerejének csökkenése áll. Az abszolút tömegesedés helyett a relatív tömegesedés fogalmával írhatjuk le a folyamatot. Az abszolút tömegesedést és 2006 után a Bologna-folyamattal összefüggő képzési szerkezetváltozást az alábbi ábra szemlélteti.

1. ábra

Forrás: NEFMI statisztika, saját szerkesztés.

A fenti folyamatokat erősíti az Európai Unió, az Európai Felsőoktatási Térség kormányainak növekvő elköteleződése a felsőoktatás – mennyiségi és minőségi – fejlesztése mellett.³ Hasonló irányba mutatnak a felsőoktatással is foglalkozó nemzetközi szervezetek (OECD, UNESCO stb.) szakmai anyagainak, kutatásainak, elemzéseinek megállapításai a felsőoktatás növekvő szerepéről, az ebből következő kihívásokról – a finanszírozás tekintetében is. Korrekt adatok, nemzetközi összehasonlítások és elemzések tekintetében is kiemelhetők az OECD kiadványai, különös tekintettel az Education at a Glance rendszeresen megjelenő kiadványra, az utolsó kiadás 2011-ben jelent meg.⁴

A fenti ábra is arra utal, hogy a rendszerváltás utáni *kormányok* Magyarországon is *engedtek a társadalmi nyomásnak*, továbbá fel- és elismerték a gazdaság és a társadalom igényeinek változását. Részben adminisztratív eszközökkel, részben a finanszírozási rendszer változtatásával (létszám alapú közfinanszírozás) szélesre nyitották a felsőoktatás kapuit. Nem történt meg ugyanakkor a finanszírozás terén annak kellő mélységű átgondolása, hogy *milyen alapokon és módon kell a költségviselést átalakítani*, ki fizessen a diplomáért.⁵ A rögtönzéseket sem nélkülöző finanszírozási rendszerek – a finanszírozhatatlanság egyre határozottabb jeleit mutatva – egyre súlyosabb ellentmondásba kerültek a költséghatékonyság és a társadalmi méltányosság elvével is, nem beszélve a minőség nyilvánvaló (de mindenképpen feltételezett) romlásáról. Az állam mellett egyre markánsabb szerepet kapott a finanszírozásban érdekelt szereplők egyik meghatározó csoportja, a képzésben részt vevők (hallgatók), de talán pontosabb a hallgatókról és családjukról beszélni. A költségterítéses képzés megjelenése 1998-ban feloldotta a tömegesedés közfinanszírozási oldalról jelentkező korlátait.

ALAPFOGALMAK, ALAPKÉRDÉSEK ÉS HIPOTÉZISEK

A felsőoktatás arányának növekedése – a felsőoktatás viszonylagos drágaságából is következően⁶ – *a teljes oktatási rendszer költség szintjét is megemeli*. Ezzel is összefügg, hogy az oktatás költségeinek korábbi – inkább implicit, nem kellően átgondolt és tudatos – megosztása az érdekelt szereplők között egyre inkább feszültség és kritika tárgyává lett. Vonatkozik ez különösen az állam (a közösség) szerepvállalására. Az állami szerepvállalást is új megvilágításba helyezte, hogy a jóléti állam válságba kerülése óta, és különösen az új évezredben bekövetkezett két világgazdasági válság következményeként az európai államok sora került fenntarthatatlan költségvetési helyzetbe. Az állam – részben kényszerű, részben elvi alapú – visszahúzódása a közfinanszírozás terén arra ösztönözte nemcsak az államokat, hanem a kutatókat is, hogy *új forrásokat (finanszírozókat), a költségek megosztására, az állam szerepének csökkentésére elvi alapot találjanak*.

A felsőoktatás finanszírozásának számos aspektusa van, amelyek részben okai, részben okozatai a konkrét finanszírozási rendszernek (beleértve ebbe a költségek megosztását is). Így különösen a felső-

oktatási rendszer kiterjedése, a felsőoktatás minősége, eredményessége, hatékonysága, gazdaságossága, a méltányossági szempontok érvényesülése.

A továbbiakban elsősorban arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk a költségek megosztását, illetve megosztási lehetőségét, a megosztás

A méltányossági elv keretében értelmezhető a költségviselés valamilyen könnyített módja is.

indokoltságát és elvi-gyakorlati megalapozottságát a felsőoktatás szereplői között, költség-haszon, hatékonysági és méltányossági elv alapján. A megosztást nemcsak statikus (arányok szerinti) meg-

közelítésben vizsgáljuk, hanem dinamikusan, idődimenzióban is. Utóbbi szempontból különös jelentőséget nyer a költségek viselésének módja, technikája, ideje, annak visszahatása a szereplők viselkedésére, a felsőoktatás rendszerére.

Költség-haszon elven a felsőoktatás finanszírozásában azt értjük, hogy a felsőoktatás érdekelt szereplői a felsőoktatásból nyert, illetve nyerhető hasznuk *arányában* viselik a felsőoktatás költségeit. A *hatékonysági elv* lényege, hogy a felsőoktatás finanszírozása, a költségviselés az érdekelt szereplők részéről oly módon történik, hogy az megfelel a szűkös erőforrásokkal történő gazdálkodás követelményének (a finanszírozó és a finanszírozott – a felsőoktatási intézmény – oldalán egyaránt). A *méltányossági elv* a társadalmi igazságosságból mint értékből kiindulva megengedi, sőt szükségessé teszi, hogy egyes szereplők, alapvetően hátrányos helyzetük miatt, az esélyegyenlőtlenség kiegyenlítése céljából, ne hasznuk arányában és/vagy ne azonnal járuljanak hozzá a felsőoktatás költségeihez. A méltányossági elv keretében értelmezhető a költségviselés valamilyen könnyített módja is. A felsőoktatás egyéni és társadalmi költségeinek és megtérülésének részletes értelmezése és elemzése található Varga Júlia⁷ könyvében.

A továbbiakban az alábbi feltételezésekből indulunk ki:

- A felsőoktatás hasznának meg kell haladnia annak költségeit.
- A felsőoktatás költségeiből már ma is valamennyi haszonélvező részesedik, de nem történt meg ennek rendszerszerű átgondolása a mértékek és arányok, a módszerek és a következmények tekintetében.
- A költségek megosztásában a teher a képzésben részt vevők (csalá-

dok) és a munkaadók felé tolódott el.

– A költségek megosztásának változása részben a haszonmegoszlással hozható összefüggésbe, tehát közelített a költség-haszon elvhez.

Arra is keressük a választ, hogyan befolyásolja a költségek megosztása, illetve annak technikája a felsőoktatás iránti keresletet, a felsőoktatás terjedelmét, költséghatékonyágát és a méltányossági elv érvényesülését.

A fenti kérdések tekintetében további feltételezéseink az alábbiak:

– A költségek haszonarányosabb megosztása összességében a felsőoktatás terjedelmének csökkenését eredményezheti.

– A költségek megosztásának technikájától érdemben függ a felsőoktatás iránti kereslet, továbbá a felsőoktatás költséghatékonyága és a méltányossági elv érvényesülése.

– A költségek megosztása és technikája a felsőoktatás iránti kereslet szerkezetét is befolyásolja.

*A felsőoktatás finanszírozásának intézményi aspektusai –
a tulajdon és a fenntartó-tulajdonos szerepe*

Felsőoktatási tevékenységet a mindenkori felsőoktatási törvény szerinti felsőoktatási intézmény folytathat. A felsőoktatás szűken vett (a nem szorosan a felsőoktatáshoz tartozó, pl. élelmezési, lakhatási stb.) költségei a felsőoktatási intézményekben a *működés során merülnek fel*. A költségviselő hozzájárulásának ebben a tekintetben – valamilyen mechanizmus szerint – a felsőoktatási intézmények költségvetésének bevételi oldalán kell megjelennie. A törvény a felsőoktatási intézmény létesítéséhez, működtetéséhez és megszüntetéséhez alapító-fenntartó (a továbbiakban: tulajdonos) szükségességét rendeli. A tulajdonos szerepe a finanszírozásban függ a mindenkori jogszabályi feltételektől, de valamilyen mértékű kötelezettség és felelősség mindenképpen hárul a tulajdonosra. Egy *intézmény létesítése befektetést is jelent*, a képzés elindításához a jogszabályok előírt feltételek megteremtése (finanszírozása) a tulajdonos feladata (épületek, berendezések, likviditási tartalék, bérek és járulékaik stb.). A működés során a tulajdonost – a szabályozástól függően – terhelhetik a képzés, fenntartás és fejlesztés költségei. Az esetlegesen keletkező veszteség finanszírozása a tulajdonosra hárulhat. A tevékenység megszüntetésének költségei is a tulajdonost terhelik.

A fentiekből következik, hogy – különösen nem állami tulajdonosok tekintetében – a finanszírozásban a tulajdonost érintő *felelősségnek és kötelezettségeknek minél stabilabbnak és kiszámíthatóbbak kell lennie*. Sajátos eseteket kivéve a tulajdonos minimális célja a befektetés megtérülése. Nem állami tulajdonosok érdemi és stabil bevonása a felsőoktatásba e szempont figyelembevételével történhet. A költség-haszon elv alapján, amennyiben a tulajdonosnak csupán befektetése térül meg, kell hogy *legyen olyan motiváció, érdek, szempont* (haszon), amely a költségen (befektetésen) felüli pénzbeli haszon elmaradásáért kárpótolhatja. A költség-haszon elv érvényesülése tekintetében tehát a tulajdonost is fontos szereplőként azonosítjuk. Azért hangsúlyozzuk külön a nem állami tulajdonosok helyzetét, mivel az állami tulajdonos (beleértve az önkormányzatokat is) helyzete lényegileg különbözik a nem állami tulajdonostól, amennyiben a létesítés, fenntartás finanszírozása közpénzből történik, ennek összes – különösen hatékonysági – következményével.⁸

A felsőoktatás finanszírozásának intézményi aspektusai – az állam mint tulajdonos szabályozó és finanszírozó

A felsőoktatásban az állam egyszerre *hármass – ellentmondásos – szerepben van*, amennyiben egyrészt tulajdonos-fenntartó, másrészt szabályozó, harmadrészt pedig *finanszírozó* – közpénzekből finanszírozza is a felsőoktatást. Tisztán elvileg tekintve a felsőoktatás állami tulajdona esetében a három funkció egyfajta *összeférhetetlenséget jelent*, amikor az állam szabályozási és finanszírozási jogait saját tulajdona tekintetében is gyakorolja. Fennáll ugyanis a célnak, hatékonyságnak, gazdaságosságnak és eredményességnek ellentmondó – tulajdontól függő – megkülönböztetés lehetősége. Az állami szabályozás a finanszírozás területén – a teljesség igénye nélkül – kiterjedhet az alábbi területekre:

- A finanszírozás kötelezettjeinek meghatározása (költségek megosztása);
- kedvezményezettek és kedvezmények meghatározása (méltányossági elv);
- a finanszírozás technikájának meghatározása (költségek vetítése, időbeli allokálása stb.);
- költséghatékonyság monitorozása, szükség esetén szankciók (hatékonyság, gazdaságosság, eredményesség alapján).

A FINANSZÍROZÁS INTÉZMÉNYI MODELLJEI
ÉS A KÖLTSÉG-HASZON ELV ÉRTELMEZHETŐSÉGE

Az alábbiakban előítélettől mentességre törekedve, pusztán elvi alapon, két alapvetően eltérő és egy kiegészítő – önmagában véve következetes – finanszírozási modellt különböztetünk meg. Temesi József⁹ megállapításait is figyelembe véve azt a kérdést tesszük fel, hogy az egyes finanszírozási modellek hogyan értékelhetők a költség-haszon, hatékonysági és méltányossági elv érvényesülése szempontjából. A modelleket tiszta formájukban mutatjuk be, tudva, hogy ebben a formában a valóságban nem fordulnak elő. A valóságban a bemutatott modellek egyfajta vegyülete található, nem közömbös azonban, hogy az egyes modellek lényegi elemeit milyen összetételben tartalmazza a konkrét finanszírozási rendszer.

Költség-haszon elv a piaci finanszírozási modellben

A piaci finanszírozási modellben abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a felsőoktatási, szolgáltatásban érdekelt szereplők (családok, gazdálkodó szervezetek, önkormányzatok, állam stb.) – a felsőoktatás várható haszna alapján – közvetlen vagy közvetett *piaci keresletet fognak teremteni* a felsőoktatással szemben. A piaci kereslet generálni fogja a megfelelő kínálatot, tehát különböző tulajdonosok (alapítók-fenntartók) jelennek meg, akik a költség+haszon elv alapján beruháznak és kínálatot fognak teremteni. Ebben a modellben a *nem állami tulajdonosok (befektetők) súlya akár meghatározó lehet*, az állam szerepe pedig elsősorban (piac)szabályozó, másodsorban megrendelő finanszírozó, mindenekelőtt méltányossági szempontok alapján.

A piaci modell elvileg diverzifikált és rugalmas kínálati szerkezetet eredményez. Amennyiben a nemzetköziesedést is figyelembe vesszük, a felsőoktatás szerkezete a nemzetközi munkamegosztás szabályai szerint alakul, és *szolgáltatási export-import* jellegzetességeit is mutatja. A felsőoktatás ára piaci lesz, ami a kereslet-kínálati szabályok alapján a felsőoktatás költségeit és hasznait fejezi ki.¹⁰ Feltéve, hogy az állami szabályozás a piaci viszonyokat tiszteletben tartja, a szolgáltatók költségvetési korlátja¹¹ kemény lesz, tehát az intézményi működésben érvényesül a hatékonysági elv. A költségviselők a *költség egységére eső haszon* maximalizálá-

sára törekednek.

Fentebb általános jelleggel már hangsúlyoztuk, de a felsőoktatásra, mint szolgáltatásra különösen igaz, hogy a valóságban a piaci modell nem tud tiszta és klasszikus formájában megvalósulni. Ezért külső (például állami) beavatkozás nélkül *hatékonysági és méltányossági deficit*ek jelentkeznek.

Az állam másodlagos szerepe – kvázi piaci szereplőként – a közérdek, valamint a köz által vállalt értékek alapján preferált területeken és preferált (pl. hátrányos) rétegek esetén kereslet támasztása, alapvetően megrendelőként, tehát a felsőoktatási szolgáltatás vásárlójaként. *Szabályozó és megrendelő szerepében az állam* érvényesítheti a méltányossági és esélyegyenlőségi szempontokat, nem feltétlenül sértve a kemény költségvetési korlát követelményét.

Költség-haszon elv a bürokratikus finanszírozási modellben

A finanszírozás bürokratikus modelljében a felsőoktatási tevékenység (a felsőoktatási intézmények) finanszírozása döntően az állam által, a közösségi jövedelem újraelosztása keretében történik. A képző intézmények bevétele nem piaci árbevétel, hanem állami költségvetési támogatás. Ennek a modellnek a *releváns tulajdonformája az állami tulajdon*. Az állam nem a piaci viszonyokat szabályozza, hanem a – döntően állami – intézmények finanszírozásának és elszámoltatásának szabályait határozza meg. Ebben a modellben a nem állami tulajdoni formák „idegen testnek” számítanak, amellyel az állam szabályozóként és finanszírozóként nehezen tud mit kezdeni. Amennyiben viszont az állam a nem állami intézmények esetében finanszírozóként nem, vagy csak részlegesen vesz részt, kénytelen egy *részleges piaci helyzetet* elismerni, a szabályozásban tehát sajátos kivételeket tenni, elismerve a tulajdonosok költség+haszon elven alapuló érdekét. Az állami és a nem állami intézmények „kezelése”, az egyenlő elbánás és az eltérő tulajdonú intézmények (verseny)esélyegyenlősége az állam és az intézmények közötti permanens vita és feszültség forrása lesz.¹²

Az állam tehát e modellben az állami intézmények számára *feladatot határoz meg* és hozzá *finanszírozást biztosít*. A finanszírozás technikája alapvetően háromféle: normatív, megállapodásos és projektfinanszírozás¹³. A tapasztalatok azt mutatják, hogy e modellben súlyosan sérül a

kemény költségvetési korlát (a hatékonyság) követelménye, különösen az állami tulajdonú intézmények esetén. Az állam a méltányossági elvet is részben bürokratikus („utasításos”) módon érvényesíti (pontszám-kedvezmény a felvételnél, egyéb előnyben részesítés stb.). A hallgatókat célzó ösztöndíjrendszer sem tekinthető piaci elemnek.

Megjegyezzük, hogy a rendszerváltás óta eltelt több mint húsz évben a magyar felsőoktatási rendszer finanszírozása a bürokratikus modellhez állt közelebb. Szembesülve ugyanakkor e modell fent jelzett problémáival, az állam más (pl. piaci) elemeket is beépített. Ilyen elem a költségterítéses képzés – az állami intézményekben is –, a költségterítés költség alapú, intézményi szintű meghatározása, részben ezzel összefüggésben, a diákhitel intézménye, és az úgynevezett magán-felsőoktatási¹⁴ intézmények fokozatos „magára hagyása”.

A modell a piac, az állam és az érdekelt szereplők együttműködésén és szerepmegosztásán alapul.

Költség-haszon elv a tárgyalásos finanszírozási modellben

A tárgyalásos gazdaság¹⁵ közgazdaságtanból ismert modellje nem tekinthető egy tiszta (harmadik) modellnek. Az eddigi gyakorlati tapasztalatok alapján tulajdonképpen a piaci modell korlátainak, gyengeségeinek ellenpontozására alkalmas intézményi együtttest jelent, alapvetően piaci alapon. A modell a piac, az állam és az érdekelt szereplők együttműködésén és szerepmegosztásán alapul. A társadalmi célokból, a hatékonyság, gazdaságosság, eredményesség és méltányosság követelménye alapján levezetett funkciómegosztást jelent a piac, az állam és az érdekelt szereplők közössége (képviselői szervezetei) között.

A tárgyalás intézményét a felsőoktatás rendszerére, ezen belül a finanszírozásra is lehet értelmezni és adaptálni. A felsőoktatás tárgyalással kiegészített finanszírozási modelljében lényegében *a piac és az állam működésének, szerepének határait és korlátjait az érdekelt szereplők közösen határozzák meg*. A legfontosabb érdekelt szereplők: a diákok (a képviselő hallgatói szervezet), a tanárok és a foglalkoztatottak (a képviselő szakszervezetek) és a munkaadók (a képviselő kamarák). Az állam szerepe ebben a modellben változó: lehet egyenrangú sze-

replő, közreműködő, megfigyelő, végrehajtó és mindez együtt. A tárgyalás lényege, hogy a felsorolt érdekelt szereplők képviselői megállapodnak abban, hogy miként osztják meg az egyes képviselt csoportok között a felsőoktatás költségeit, és miként érvényesítik a méltányossági elvet. Ez tehát *egy elvi megállapodás*, amit az alapmodellben (piaci vagy bürokratikus) az államnak tiszteletben kell tartania, modelltől függően a szabályozási, illetve a finanszírozási rendszerben pedig érvényesítenie.

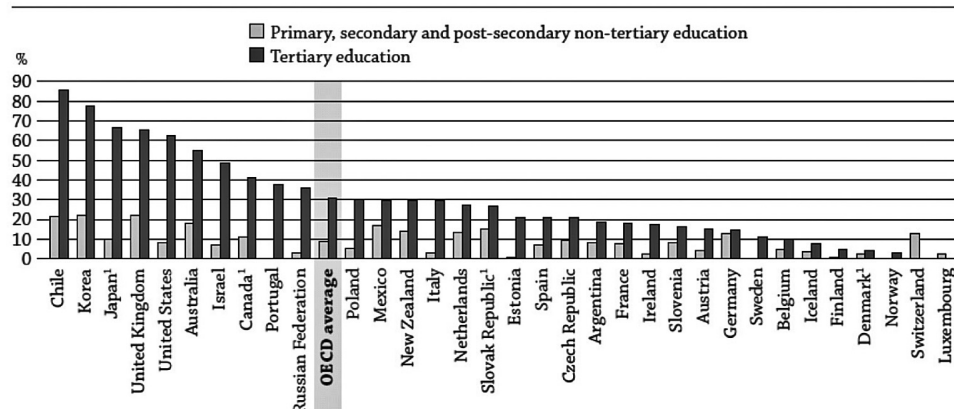
A KÖLTSÉG-HASZON, A HATÉKONYSÁGI ÉS A MÉLTÁNYOSSÁGI ELV
ÉRTELMEZHETŐSÉGE AZ EGYES ÉRDEKELT SZEREPLŐK SZINTJÉN
AZ ELTÉRŐ MODELLEKBEN

Az OECD rendszeresen megjelenő elemzéseit a felsőoktatás finanszírozása tekintetében áttekintve azt láthatjuk, hogy a privát szféra valamenyny vizsgált országban részt vesz a felsőoktatás finanszírozásában. Az is szembetűnő ugyanakkor, hogy rendkívüli eltérések vannak az egyes országok között a privát szféra hozzájárulása (minden bizonnyal a hozzájárulás módja) tekintetében. Ez is arra utal, hogy a költség-haszon elv felfogása, érvényesítési mértéke és módja tekintetében az országok szakpolitikája között lényeges eltérés van. Külön (nem e tanulmány tárgyát képező) elemzést igényel, hogyan viszonyulnak az egyes nemzeti megoldások a hatékonysági és méltányossági elv érvényesítéséhez. Itt annyit jegyzünk meg csupán, hogy a különböző arányok és konkrét mechanizmusok akár egyenértékűek lehetnek, figyelembe véve az adott országok történeti és kulturális adottságait, értékjellemzőit, céljait és természetesen az adott ország gazdasági fejlettségét is.

Az alábbi ábra az OECD Education at a Glance 2011-ben megjelent tanulmánya alapján¹⁶ jól szemlélteti a privát szféra hozzájárulásának különbségeit az egyes vizsgált országokban.

2. ábra

Share of private expenditure on educational institutions (2008)

Forrás: Education at a Glance: OECD indicators: Indicator B3 – How much public and private investment in education is there.

Az OECD tanulmánya, illetve a fenti ábra is, a privát szféra közvetlen hozzájárulását veszi számba. Tanulmányunk fontos mondanivalója lesz alábbiakban, hogy a privát szféra hozzájárulását sokkal átfogóbban, a közvetett hozzájárulásokat és a teljes jövedelemáramlást figyelembe véve kell értelmezni és számba venni.

Az állam (a közösség) költségei és hasznai

A szakirodalom¹⁷ a felsőoktatás számos *közösségi hasznát* azonosította. Ezek közé tartozik a nemzeti jövedelem emelkedése, a várható életkor meghosszabbodása, az egészségi állapot javulása, a kriminalizáció csökkenése, a társadalmi kohézió javulása stb. Ezek közül egyesek a felsőoktatás közvetlen, mások közvetett következményei, hasznai. Itt olyan javakról, illetve *pozitív externáliákról* van szó, amelyeket a társadalom minden tagja élvez vagy élvezhet valamilyen módon, abból tehát kizárni senkit nem lehet. Ebből vezethető le, hogy a felsőoktatás finanszírozásában a társadalom minden tagjának indokolt részt vennie – annak is, aki közvetlenül nem vesz igénybe felsőoktatási szolgáltatást. Ez úgy és akkor valósul meg, amikor a közösségi (állami, önkormányzati) költségvetésből (piaci vagy bürokratikus modellben) a *társadalom* a felsőoktatás költségeihez *hozzájárul*. A jelenlegi magyar rendszerben az államilag támogatott hallgató juttatásai, a hallgatók utáni intézményi támogatás

értelmezhető például ilyen közhaszon alapú közösségi finanszírozásként. A közösségi finanszírozás mindkét alapmodelljében a közösségi források egy része *méltányossági* alapon kerülhet felhasználásra (állami

**Ez az állam részéről
közösségi befektetés-
ként is értelmezhető.**

szociális ösztöndíj, Bursa Hungarica önkormányzati ösztöndíj, fogyatékosok utáni intézményi többlettámogatás stb.) A *hatékonysági* elv oly módon érvényesülhet, hogy az állam az intézménynek, illetve a hallgatónak nyújtott támogatáshoz hatékonysági, illetve telje-

sítménykövetelményt rendel (tanulmányi ösztöndíj, szakma-tudományos ösztöndíj, köztársasági ösztöndíj stb.). Ez az állam részéről közösségi befektetésként is értelmezhető.

A hallgatók (családok) költségei és haszna

A felsőoktatás közjószágként értelmezett pozitív externáliái a szolgáltatást igénybe vevők szintjén közvetlen haszonként is jelentkeznek (várható élettartam, egészség, életminőség stb.). Sajátos és aggregált haszonként értelmezhető ugyanakkor a felsőoktatási szolgáltatást igénybe vevők részéről az élet során elérhető és a többlettudásnak tulajdonítható többletjövedelem. E tekintetben – nemzetközi statisztikák szerint is – Magyarország az élen áll, amennyiben a felsőfokú végzettség birtokában nemzeti átlagban várható jövedelemszint több mint kétszerese a közép fokú végzettséggel várhatónak.¹⁸

A költség-haszon elvből kiindulva mondhatjuk, hogy a felsőoktatás összhasznból a hallgatói haszonnal arányos költségek viselése a hallgató (a család) részéről indokolt lehet. Ennek formája, illetve módja a két alapmodellben eltérő lehet. Piaci modellben – alapesetben – a hallgató (illetve) családja fizeti piaci áron a képzési költséget. A közösségi oszthatatlan haszon alapján a közösség ennek egy részét átvállalja, döntően hatékonysági (tanulmányi) és méltányossági (szociális) elven alapuló közösségi ösztöndíjrendszerekkel. Piaci modellben a hatékonysági elv definíció szerint érvényesül az ismert piaci szabályok szerint. A piaci modell ugyanakkor kizárja a méltányossági (nem teljesítmény) elvet. A piaci elv lényegének megsértése nélkül – a költség-haszon időbeli eltérése alapján – több megoldás is lehetséges. A két legismertebb megoldás

a diákhitel intézménye, illetve az utólagos – jövedelemből történő – fizetés. A piaci modell is kiegészíthető közösségi – teljesítmény és szociális alapú – ösztöndíjakkal.

A piaci modellel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy hatékonysági, illetve teljesítményösztönzési előnyét tekintve gyengítő tényező, hogy az esetek meghatározó hányadában a tényleges teherviselő a hallgató családja. Így a *hallgató költségvetési korlátja* sajátosan és egyénileg eltérő mértékben *puhává válhat*.

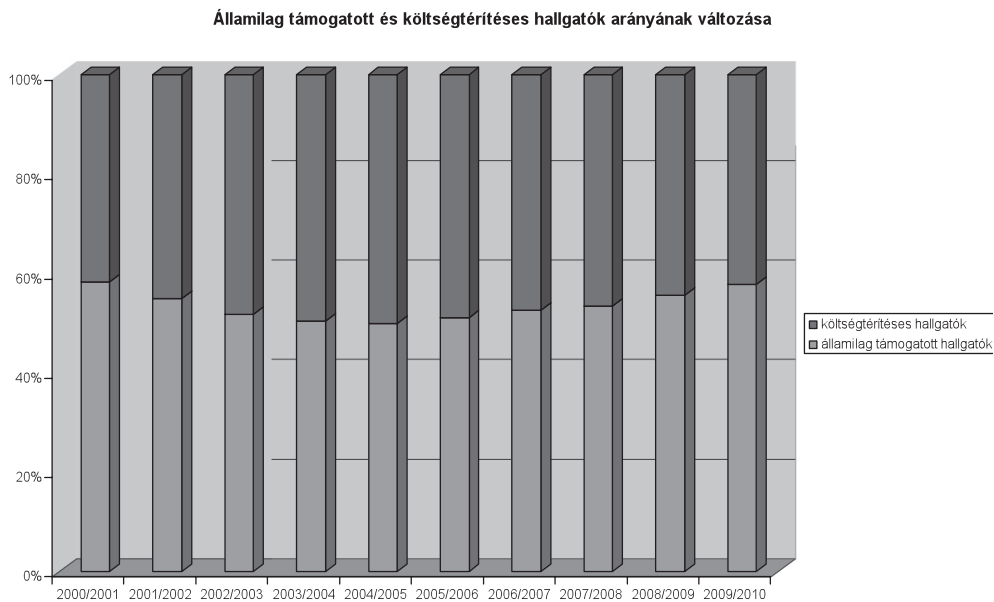
Bürokratikus modellben az állam a képzés költségeit részben – egyes esetekben egészen – fedező tandíjrendszert vezethet be. A hallgatói hitel, a halasztott fizetés, a kétféle ösztöndíjrendszer a bürokratikus modellben is alkalmazható.

Az utólagos hallgatói hozzájárulás lehet direkt, de megvalósulhat indirekt módon, az adórendszeren keresztül is (progresszív személyi jövedelemadó). Számos országba, így például Európa északi államaiban, a progresszív személyi jövedelemadó és a felsőoktatás állami finanszírozása (tandíjmentessége) között logikai és gyakorlati kapcsolatot teremtettek.

A költségtérítéssel képzés

Az úgynevezett költségtérítéssel (önköltséges) képzés a *méltányosság (esélyegyenlőség) oldaláról súlyos problémákkal terhelt* mind a mai napig. A költségtérítéssel képzés, mint a hallgatók, illetve családok intézményes bevonása a finanszírozásba, látványos „karriert” futott be. A költségtérítéssel hallgatók aránya a 2004–2005-ös tanévre elérte a hallgatók 50%-át. Az Oktatási Hivatal adatgyűjtése alapján 2011-ben a költségtérítéssel hallgatók aránya alapképzésben és osztatlan képzésben, képzési területenként rendkívül erős szóródást mutat. A nemzetvédelmi és katonai képzési területen meghaladja a 80%-ot, miközben a természettudományi képzési területen alig haladja meg a 6%-ot, de az orvos- és egészségtudományi képzési területen is éppen csak meghaladja a 11%-ot. Az erős szóródásban szerepet játszik a képzés iránti kereslet, a költségtérítés nagysága és a releváns társadalmi réteg fizetőképessége. A költségtérítéssel hallgatók arányának változását a teljes felsőoktatásban mutatja a 3. ábra.

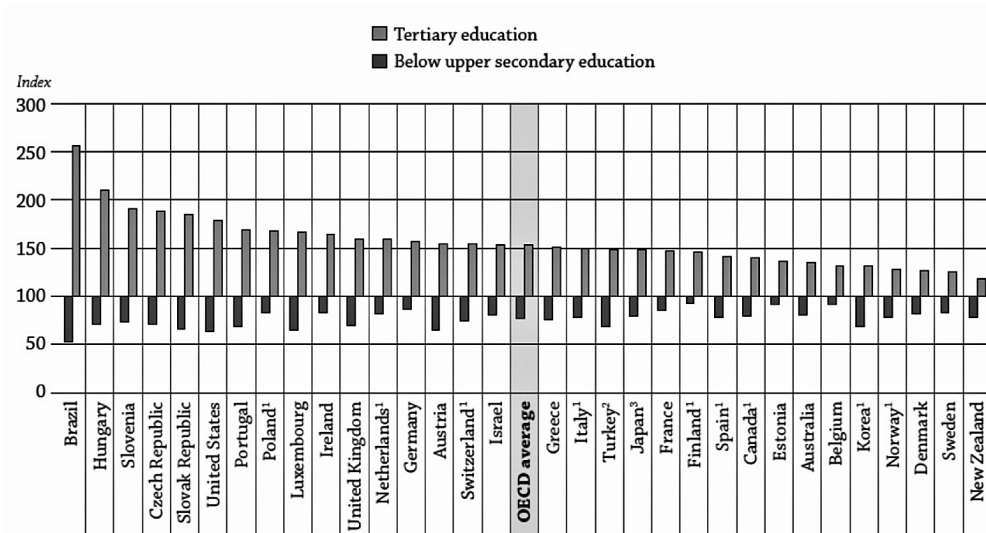
3. ábra:

Forrás: NEFMI statisztika, saját szerkesztés.

A képzésben részt vevők, illetve családjuk ilyen mértékű szerepvállalása is jelzi, hogy a felsőoktatás, a felsőfokú végzettség presztízse rendkívüli módon megnövekedett. A felsőoktatást, a felsőfokú végzettséget a társadalom széles rétegei a felemelkedés útjának, haszonnal megtérülő befektetésnek kezdték tekinteni. Ezt a várakozást tények is alátámasztották: a diplomások munkaerő-piaci helyzete kiemelkedően jó volt – még ma is az –, a diploma átlagosan több mint kétszeres jövedelmi szintet biztosított a középfokú végzettséghez képest. Az alábbi ábra kiválóan szemlélteti, hogy a bérprémium mértékét tekintve Magyarország az OECD-országok között is az előkelő második helyen szerepel.

4. ábra

Forrás: Education (20110)

A költségtérítéssel képzés arányának növekedése további sajátos el-
lentmondásokkal párosult. Ezek egyike a *költségtérítés összegének rendkí-
vüli szórása* régiók, intézmények és szakok szerint. Egy budapesti, ki-
emelkedő presztízsű intézmény egy népszerű szakon a képzési nor-
matíva többszörösét is elkérhette és el is kérte. Egy vidéki főiskola ke-
vésbé népszerű szakon a képzési normatívánál jóval alacsonyabb ös-
szeget tudott csak érvényesíteni.²¹ Ez súlyosan ellentmond a méltá-
nyosság, az egyenlő esély elvének, gondoljunk a hátrányos és a hal-
mozottan hátrányos helyzetűekre, akiknek a *diákhitel (eladósodási) esé-
lyt jelentett*, miközben a hitel maximált összege szaktól, illetve a konkr-
ét költségtérítési összegtől független. A másik – meggyőződésem sze-
rint alkotmányos – aggályokat felvető ellentmondás „a győztes mindent
visz, a vesztes mindent veszít” alapú gyakorlat. Ennek lényege, hogy az ál-
lamilag támogatott és a költségtérítéssel megkülönböztetést a hallga-
tók mint bélyeget viszik magukkal a tanulmányok során. Néhány éve
enyhített csak a szabályozás (de a problémát alapjaiban nem oldotta
meg) azon a tényen, hogy míg az alig teljesítő támogatott hallgató –
az egyszeri, felvételi mérés alapján – a teljes képzési idő alatt élvezi a
közösségi támogatást, a költségtérítésként felvett, később kiválóan
teljesítő hallgató pedig kiváló teljesítménye ellenére sem részesülhet
abból.

A munkaadó költségei és haszna

Gyakran felmerül, hogy a munkaadók is járuljanak hozzá a felsőoktatás költségeihez. *A munkaadók hozzájárulása jogos követelmény*, hiszen a képzett munkaerő egyik haszonélvezője a munkaadó. A munkaadó haszna a munkatermelékenység emelkedésében, a versenyképesség javulásában, végső soron a profit növekedésében jelentkezik. Közhelynek számít az a makroszintű tétel, hogy egy országban az iskolázottság szintje és a gazdasági fejlettség, illetve a gazdaság dinamikája között szoros összefüggés van.

Felmerül a kérdés, hozzájárulnak-e jelenleg a munkaadók a felsőoktatás költségeihez. A válasz igen, hiszen a munkaadók számára a magasabb képzettség költsége a magasabb munkabér. De feltehető a kérdés úgy is, hogy *hozzájárulnak-e a munkaadók már ma is a felsőoktatás költségeihez. A válasz erre is igen.* Az a bértöbblet, amit Magyarországon a munkaadók a középfokú végzettségűekhez viszonyítva a felsőfokú végzettséggel rendelkező munkavállalónak fizetnek, európai összevetésben is kiemelkedő, miként erre fentebb már hivatkoztunk, több mint kétszeres. Ez tényszerűen a munkaadó hasznaihoz társítható költségviselésnek tekinthető. Mi okozza hát sokak hiányérzetét? Nyilvánvalóan az, hogy a képzettebb munkavállalónak fizetett magasabb bér *nem feltétlenül jut vissza a felsőoktatás rendszerébe.* A fentebb kifejtett piaci modellben ez természetes módon menne végbe, mivel a képzettebb hallgató viselné a képzés költségeit, aminek forrása a magasabb képzettség révén elért magasabb jövedelem. A munkaadó hozzájárulása a bérköltség révén így ténylegesen visszajut a felsőoktatás rendszerébe. A piaci és a bürokratikus modellben is van személyi jövedelemadó, amikor a magasabb jövedelem – még lineáris rendszerben is – (arányosan) magasabb társadalmi hozzájárulást (költségviselést) jelent. Az így befolyó közösségi bevétel piaci modellben a méltányossági elv érvényesítését, bürokratikus modellben pedig a képzési költségek részleges állami finanszírozását is szolgálhatja.

A munkaadó hozzájárulásának sajátos aspektusa, hogy a munkaadó akkor és addig vesz részt a képzettség finanszírozásában, amikor és ameddig a képzett munkaadót alkalmazza. Ezzel egy adott munkaadó csak részlegesen téríti meg a képzés költségeit. Amennyiben a munkaadók részéről a képzési beruházás, például hallgatók teljes képzési költségének finanszírozását várjuk, akkor az előbbitől eltérő esettel állunk

szemben. Ez a munkaadónak csak akkor érdeke, ha a kiképzett munkakerő foglalkoztatása nála addig garantált, ameddig legalább a képzési költségek megtérülnek. Ez elvileg is *csak szerződéses rendszerben*, a hallgató és munkaadó közötti szerződés révén érvényesíthető. Egy ilyen szerződéses modellben a munkaadó részéről felmerülhet a beruhásként értelmezett képzési költség – teljes vagy részleges – bérből történő levonása is.²² A mesterképzésben és különösen a szakirányú továbbképzésben a szerződéses finanszírozásra számos példát találhatunk.

A munkaadók fenti, intézményes hozzájárulását számos egyéb hozzájárulási forma egészítheti ki. Ma számos – önkéntes – ösztöndíj-alapítás, tanszékek és professzorok finanszírozása ismert, a szakképzési hozzájárulási kötelezettség pedig a bürokratikus hozzájárulási kényszer formájának tekinthető.

Az európai északi államok fentebb már említett gyakorlatának következetessége abban nyilvánul meg, hogy miközben a (nem piaci) felsőoktatási rendszer alapvetően *tandíjmentes*, az állam *progresszív személyi jövedelemadóval* – utólag – fizeteti meg a képzés költségeit közvetlenül a diplomásokkal, végső soron a munkaadókkal is. Az északi államok rendszerének következetességével szembeállítható egy olyan rendszer, amely tandíjmentességet deklarál lineáris személyi jövedelemadó mellett. Ez nyilvánvalóan ellentmond a költség-haszon elvnek, és egyenesen vezet a felsőoktatás finanszírozási problémáihoz. Ezt „korrigálja” a költségtérítési (önköltséges) képzés, a fentebb már vázolt ellentmondásokkal a hatékonyság és a méltányosság terén egyaránt. Megjegyzendő, hogy az államilag támogatott és a költségtérítési képzésben részt vevők megkülönböztetése indokolt az adózásban, utóbbiak adókedvezményét biztosítva (a mérték természetesen nem lényegtelen).

A jövedelemáramlások és a költség-haszon elv érvényesülése

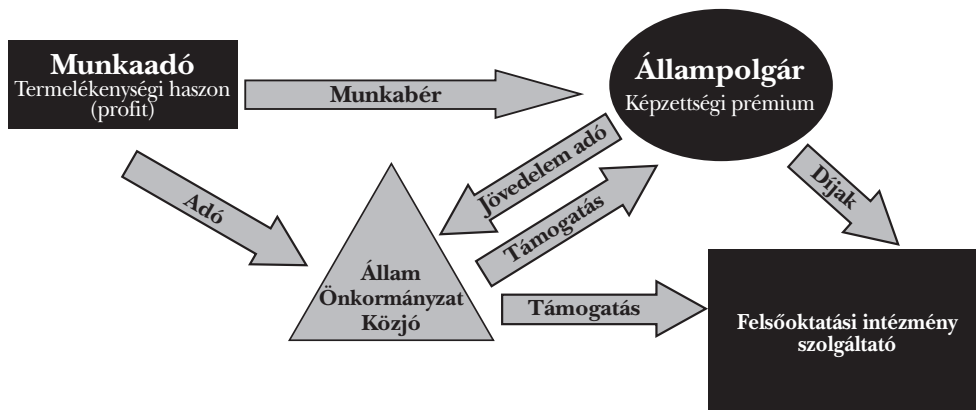
Az alábbiakban egy jövedelemáramlási ábrán szemléltetem az állam, a hallgatók (családok) és a munkaadók szerepét a felsőoktatás finanszíro-

A munkaadók fenti, intézményes hozzájárulását számos egyéb hozzájárulási forma egészítheti ki.

zásában. Az ábra a fentiekben kifejtettek összefoglalásának is tekinthető.

5. ábra:

Felsőoktatás finanszírozás és jövedelem áramlás a stakeholderek között

Forrás: saját szerkesztés

A KÖLTSÉGMEGOSZTÁS HATÉKONYSÁGI FUNKCIÓJA

Miközben a költségek hasznok szerinti allokációját igazságosnak tartjuk, felmerül, hogy a *megosztás, illetve annak módja hogyan viszonyul a hatékonysági elvhez* (a szűkös erőforrásokkal való gazdálkodás elvéhez). A hatékonyság mikro (gazdálkodó szervezetek szintjén értelmezett) és makro (nemzetgazdasági szinten értelmezett) megkülönböztetése indokolt. Az egyes felsőoktatási intézmények szintjén (mikro szinten) a piaci ár, vagy tandíj, önköltség, költségtérítés nemcsak a hasznok megfizettetését jelenti, hanem befolyásolja a szolgáltatás igénybevevőjének és a szolgáltatónak a döntéseit is. A kínálatot a kereslethez igazítja, a bevételekkel pedig takarékos gazdálkodásra ösztönöz. A keresleti oldalon érvényesülhet a haszonmaximalizálási elv. Mindezek makroszintű következménye a felsőoktatás *kereslet-kínálati szerkezetének rugalmasabb alkalmazkodása, illetve a felsőoktatás egységnyi hasznára vetített költség szint minimalizálása*.

EGY FONTOS NEMZETKÖZI ASPEKTUS

A gazdaság és a felsőoktatás nemzetköziesedésével, illetve globalizációjával a költség-haszon, hatékonysági és méltányossági elv is új, tágabb és ellentmondásosabb kontextusba kerül. Az Európai Unió alapvető elvei közé tartozó szabad mozgás (beleértve a munkaerő-mobilitást) lehetővé teszi a költségek és hasznok nemzetek közötti eltérő megosztását. Az *agyelszívásnak* nevezett jelenség a közösségen belül is létezik. Kárvallottjai jellemzően az átlag alatti fejlettségű országok közül is azok, amelyek a felsőoktatásban a költségek, a minőség, illetve kompetenciák tekintetében versenyképes kibocsátással rendelkeznek. A munkatermelékenységi arányokat többszörösen meghaladó jövedelemeltérések az átlag feletti fejlettségű országok javára azt jelenti, hogy a külföldre távozó – államilag támogatott – diplomások (és persze nem csak diplomások) esetén a *szegényebb országok viselik a felsőoktatás költségeit* (különösen bürokratikus, tandíjmentes modellben igaz ez), míg a hasznokat a diplomások, illetve a fogadóországok, illetve munkaadók élvezik. Ez rendkívüli módon méltánytalan helyzetet teremt a kevésbé fejlett országok számára, mivel – számos más forma mellett – egyoldalú jövedelemkivonást jelent. Ennek a helyzetnek a megváltoztatása nem könnyű, mivel az EU tag-országai lemondtak vonatkozó szuverenitásukról. A magyar kormány terve polgárjogi szerződés megkötésére a képzésben részt vevőkkel az állami támogatás visszafizetésére a fentiekkel összefüggésben nem megalapozatlan, de aggályos lehet az uniós elvek szempontjából. *Alternatív és európai szintű megoldásként felvethető* – az uniós jövedelemelosztási gyakorlattól nem idegen (lásd közös agrárpolitika) – egyfajta *költségvetési ki-egyenlítő mechanizmus* a közös költségvetés keretén belül. Ennek lényege lehet azonos képesítési szinteken, a mobilitási egyenlegen alapuló visszatérítés azon országon számára, amelyek munkaerőexport-többlettel rendelkeznek.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a költség-haszon, hatékonysági és méltányossági elv a felsőoktatás finanszírozásában összeegyeztethető. A költségeknek a haszonélvezőkre történő terhelése egy piaci alapú gazdaságban elsődleges és alapvető követelmény. Ez lényegében a piac-

gazdaság alapvető intézményi jellemzőinek érvényesítése a felsőoktatásban is. A költség-haszon elvből következik egyrészt, hogy a kereslet mozgatja a felsőoktatási kínálatot, másrészt az erőforrásokkal való hatékony gazdálkodásra ösztönöz.

A költség-haszon és hatékonysági elv érvényesítése ugyanakkor nem elégíti ki teljes mértékben egy társadalom értékrendjében szereplő méltányossági elv, a társadalmi igazságosság követelményét. A társadalom tagjai részben öröklött, részben rajtuk kívül álló okokból nem rendelkeznek egyenlő esélyekkel, illetve lehetőségekkel. *A költség-haszon elv ezért kiegészítésre szorul* olyan intézményekkel, amelyek ezt a gyengeségét kiküszöbölik, de legalábbis enyhítik.

Fontos megjegyezni, hogy a méltányossági elv konkrét érvényesítése is összeegyeztethető a hatékonysági elvvel.

Ennek egyik módja a finanszírozás olyan technikája, amely a költségek és hasznok időbeli elválását elismerve *a költségviselést a hasznok jelentkezésének idejére tolja*. Megengedhetőnek tartjuk továbbá azt is, hogy – a teljes életesély piaci alapú kiegyenlíthetlenségét elismerve – meghatározott társadalmi csoportok (fogyatékoság, hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet, gyermekvállalás stb.) esetén a közösség a tényleges haszonélvezőtől *a költségek egy részét véglegesen átvállalja*. Fontos megjegyezni, hogy a méltányossági elv konkrét érvényesítése is összeegyeztethető a hatékonysági elvvel. A juttatások és támogatások szociális alapú elosztásába is beépíthetők teljesítményre, illetve takarékosagra ösztönző mechanizmusok.

A tanulmány elején feltett kérdések között szerepelt, hogyan érinti a költség-haszon elv következetes érvényesítése a felsőoktatás terjedelmét. Nos, erre a kérdésre annyit válaszolhatunk, hogy közelebb kerül a valóságos szükségletekhez. Ez a jelenlegihez képest valószínűleg kisebb terjedelmű, de a szükségletek szempontjából *jobb szerkezetű és jobb minőségű felsőoktatást jelent*. Az államról pedig jelentős terhet és felelősséget vesz le a terjedelem és a szerkezet meghatározása tekintetében egyaránt.

Személyes meggyőződése, hogy a felsőoktatási rendszer fejlettségének, társadalmi-gazdasági szerepének, nemzetköziesedésének jelenlegi fázisában *az államnak kevésbé kellene ragaszkodnia a tulajdonosi-fenntar-*

tói szerephez. A fenti szempontok érvényesítésében az államnak mint szabályozónak és finanszírozónak így is meghatározó szerepe lehet, miközben a tulajdonosi-szabályozói szerep összeférhetetlensége is kiküszöbölhető. A tulajdonosi-fenntartói szerep nyűgeitől megszabadulva az állam forrásait, szabályozó erejét a legfontosabb közösségi célok érdekében, hatékonyabban használhatná fel.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a szerzőnek az Ezredvég folyóiratban megjelent írása alapján készült. Az erre történő hivatkozást ezért a továbbiakban mellőzzük. Veres Pál: *A költség-ha-szon és a hatékonysági és méltányossági elv érvényesülése felsőoktatásunk finanszírozásában*. Ezredvég, XXI. évf. 12. sz., 2011. december, 105–116. o.
- ² Ezt az erőforrást nem csak létrehozni kell, hanem hasznosítani is, elkerülve az erőforrás olcsó kiárusítását.
- ³ European Commission: *Modernisation of Higher Education in Europe: Funding and Social Dimension*. http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/131EN.pdf (Letöltés: 2011. november 27.)
- ⁴ Education at a Glance: OECD indicators: Indicator A8 – What are the earnings premium from education. <http://www.oecd.org/dataoecd/61/61/48630790.pdf>. Lekérdezve: 2011. november 27.
- ⁵ *Ki fizessen a diplomáért*. Szerk.: Vámos Dóra, Felsőoktatás fejlesztését szolgáló kutatások, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1993.
- ⁶ A teljes oktatási vertikumot figyelembe véve a felsőoktatásban a legmagasabb az egy hallgatóra eső költség az egy főre eső GDP-hez viszonyítva.
- ⁷ Varga Júlia: *Oktatás-gazdaságtan*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1998.
- ⁸ Hoós János: *A közösségi döntési rendszer*. Aula Kiadó, Budapest, 2002.
- ⁹ *Finanszírozás és gazdálkodás a felsőoktatásban*. Szerk.: Temesi József, Aula Kiadó, Budapest, 2004.
- ¹⁰ A szolgáltatásokra jellemző módon az ár intézményenként, szakonként, régióként tartósan eltérő lehet (lásd Havady Tamás–Szitás József–Veres Pál: Az önköltségszámítás szabályozása és gyakorlata, különös tekintettel a költségtérítés nagyságának meghatározására. In: Felsőoktatási Műhely, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft., Országos Felsőoktatási Információs Központ, Budapest, 95–106. o.
- ¹¹ Kornai János: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980, 315–338. o.
- ¹² Érdemes követni a hazai gyakorlatot, a „magán”-intézmények támogatásának változását, a 2012-ben hatályba lépő felsőoktatási törvény szerint pedig gyakorlatilag megszüntetését.
- ¹³ A normatív finanszírozáson itt az alapvetően létszám alapján, a megállapodás esetén teljesítményindikátorok alapján, a projekt finanszírozás esetén pedig az alaptevékenységen túli a projektek teljesítménymutatókon alapuló finanszírozását értjük.

- ¹⁴ A „magán” jelző félrevezető, hiszen az alapító fenntartók tulajdoni szempontból igen változatosak: alapítványok, kft.-k, önkormányzatok stb.
- ¹⁵ Veres Pál: *A neokorporatív (tárgyalásos) vegyes gazdaság*. Az osztrák példa. In: Összehasonlító Gazdaságtan. Szerk.: Szabó Katalin, Aula Kiadó, Budapest, 2007.
- ¹⁶ Education at a Glance: OECD indicators: Indicator B3 – How much public and private investment in education is there. <http://www.oecd.org/dataoecd/61/15/48630940.pdf> (Letöltés: 2011. november 27.)
- ¹⁷ Polónyi István: *Oktatás, oktatáspolitikai, oktatásgazdaság*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2008; Varga, i. m.
- ¹⁸ Education at a Glance, Indicator A8..., i. m.
- ¹⁹ Meg kell jegyezni, hogy a felsőoktatás mint szolgáltatás esetén az ismert piaci szabályok a valóságban csak korlátozottan fejtik ki a várt hatásokat, mivel a szolgáltatások területén – esetleges monopolhelyzeteket is figyelembe véve – a szolgáltatási tényezők (személyek, tevékenységek) áramlása korlátozott.
- ²⁰ D. Schindler: *Tuition Fees and the Dual Income Tax: The Optimality of the Nordic Income Tax System*. German Economic Review, 2011, 12(1), 59–84. o.
- ²¹ Havady–Sztás–Veres, i. m.
- ²² Volt tanítványaim hívták fel a figyelmemet az egyébként ismert jelenséggel kapcsolatban, hogy diplomás foglalkoztatottak esetén sem ritkaság az alacsonyabb béren történő bejelentés és „zsebbe fizetés”. Ebben az esetben a munkaadó a képzett munkaerő foglalkoztatásáért a rá háruló költségek alól bújik ki, és költségeit a közösségre hárítja át.